

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2000-2001

Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?

Prof. Dr. Şevket Pamuk

Bu araştırma Osmanlı tarihinin en zengin beş-on kişinin, birkaç vezirin, padişah kızının ya da en zengin sarrafların servetleri hakkında bilgi vermeye amaçlamıyor. Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından 2000 yılının sonunda yayımlanan *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998* başlıklı çalışmada olduğu gibi burada da geniş kapsamlı bir araştırmaya giriştim. Bugün size ön sonuçlarını sunmaya çalışacağım bu projede, dört yüz yıla yakın bir zaman dilimi içinde çok büyük sayıda kişinin servetine ilişkin verileri, genç arkadaşlarımın da katkısıyla topladım ve bunları inceleyerek genel eğilimlere ulaşmaya çalışıyorum.

Osmanlı Tereke Kayıtları

Araştırmanın temel kaynağını Osmanlı mahkeme kayıtlamadaki terekeler oluşturuyor. Osmanlı döneminde herhangi bir kişi öldüğünde, eğer mirasçıları arasında bir anlaşmazlık çıkarsa veya mirasçılar herhangi bir nedenle mahkemeden bir belge alma gereğini duyduklarında, kadı ölen kişinin malvarlığının dökümünü çıkarırdı. Bugün şeriye sicilleri olarak bilinen arşiv kayıtlarını kullanarak sadece başkent İstanbul'da değil, imparatorluğun pek çok kentindeki mahkemelerde kayda geçirilen terekelere ulaşmak mümkün.

Mahkemelerin kentlerde olması nedeniyle terekeler daha çok kentli nüfusun servetlerini yansıtmaktadır. Ancak Osmanlı döneminde en büyük zenginler zaten kentliler arasından çıkmaktaydı. Kırlarda oturan, tarımla geçinen insanlar arasında çok büyük zenginlere rastlanmamaktaydı.

Önce bir örnek olarak size önde gelen tarihçilerimizden rahmetli Ömer Lütfi Barkan'ın bundan otuz yıl kadar önce yeni harflere çevirerek yayımladığı bir tereke kaydını sunuyorum. Askeri sınıfından, yani bir devlet memuru olan bu kişinin malvarlığı, mirasçılarının 1641 yılında kadıya başvurması üzerine çıkarılmış. Dönemin koşullarına göre bir hayli varlıklı olan bu kişinin toplam 350 bin akçelik servetinin içinde ev eşyaları, mutfak eşyaları, çiftlik hayvanları, köleler cariyeleer, bir miktar nakit ya da sikke ile alacaklar görülmüyor.

Ancak elimizdeki tereke kayıtlarının sınırlarının da altını çizmek gerekir. Hiçbir zaman bir tereke kaydının o kişinin serveti hakkında kesin bilgiler verdiğinden emin olamıyoruz. Bu kişinin servetinin bir kısmı, kadının önüne getirilmemiş olabilir. Bazı dönemlerde kadının önüne gelen servetler gerçeği daha çok yansıtır, bazı dönemlerde ise daha az yansıtır olabilir. Bir kişinin ölümüyle, mal dökümünün kadının önüne gelmesi arasında, tahmin edebileceğiniz gibi, çeşitli gelişmeler yaşanabilir. Örneğin mirasçılar servetin bir bölümünü kendi aralarında anlaşarak paylaşabilirler. Kadının önüne gelen servetler acaba bütün ölenlerin rastgele bir örnekleme mi yoksa kadının önüne daha çok belirli türden kişilerin servetleri mi geliyor? Bu konuda da kesin bir şey söylemek çok zordur. Bu nedenle elimizdeki terekeler herhangi bir dönemde ölenlerin servetle rini gerçekçi bir şekilde yansıtır diye bir iddiada bulunamıyorum. Terekelere bu biçimde yaklaşmak hatalı olur.

Araştırmamızda altı mahkemenin kayıtlarını inceledik: İstanbul'da çoğunlukla askeri nüfusun (devlet memurlarının) işlerine bakan Suri-çi'ndeki mahkeme, Galata ve Üsküdar mahkemeleri ile Ankara, Kayseri ve Bursa mahkemeleri. Tipik ya da dramatik bulunduğu terekeleri seçerek yayımlayan Barkan'ın aksine, ben çok sayıda terekeyi inceleyerek ortalamayı bulmaya çalışıyorum. Bunun için de tesadüfi yöntem kullanarak arşivdeki her defterde 3., 5. veya 7. terekeleri seçtim.

Makro Hedefli Çalışma

Araştırmanın başında biri makro, diğeri mik-ro olmak üzere iki amacımız vardı. "Makro hedefimiz, servetlere bakarak Osmanlı ekonomisinde zaman içinde ne gibi uzun vadeli değişiklikler olduğunu ortaya çıkarmaktı. Mesela servetlerin artışına bakarak '16. yüzyıl iyi bir dönem', '17. yüzyıl olumsuz' veya '18. yüzyıl iyi' türünden genel sonuçlara varılabilir mi diye düşündük. Başka ülkeler için yapılmış araştırmalardan biliyoruz ki, ortalama servetler zaman içerisinde artıyorsa yaşam standardında da büyük olasılıkla bir düzelleme vardır. Ortalama servetler düşüyorsa bir gerileme olması beklenebilir. Önce bunu araştırdık. 1560'dan itibaren 1560-9, 1600-9, 1640-9'dan 1910'lara kadar her 40 yılda bir 10 yıllık bir kesit alarak, altı mahkemenin kayıtlarını beşte birlik örnek-lemelerle inceledik. Bu altı mahkemenin kayıtlarında her dönem için topladığımız servetlerin ortalama değerine baktık. Toplam olarak bini aşkın terekenin değerlerini çıkarıp, her dönem için bunların ortalamasını hesapladık. Ortalamaların yanıtıcı olabileceği, birkaç çok zengin o yıl için kırk elli kişilik bir ortalamayı çok yukarıya çekebileceğini düşünerek, ayrıca medyanlarını da belirledik.

Ancak altı mahkeme kayıtlarından ulaştığımız terekelerin ortalama ve medyanlarına baktığımızda, Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli eğilimleri konusunda çok anlamlı sonuçlara ulaşamadık. Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayımlanan çalışmada oluşturduğum uzun dönemli tüketici fiyat endekslerinden yararlanarak terekelerin ortalama ve medyan değerlerini enflasyonun etkisinden arındırdığımızda, dönemler itibarıyla düzgün eğilimler yerine çok büyük dalgalanmalar ortaya çıktı. Bu sonuca bakarak, Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli eğilimleri hakkında sağlıklı ve daha önceki bilgilerimizle bir ölçüde tutarlı sonuçlara ulaşmak mümkün gözükmüyor. Örneğin 17. yüzyılda Ankara'da ortalama servetlerin çok yüksek değerlere ulaşması, bunun Ankara'nın imparatorluğun en zengin kentlerinden biri olduğu anlamına gelmediğini, ortaya çıkan yanıtıcı tablonun İstanbul ve diğer kentlere kıyasla Ankara'da daha zengin kişilerin servetlerinin kadının önüne gelmesinden kaynaklandığını düşünüyoruz. Ayrıca tüm kentlerde görülen bir diğer eğilimin, servetlerin enflasyondan arındırılmış ortalama ve medyan değerlerinde zaman içinde daha fazla mal kaçırılmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Öte yandan, askeri sınıfın servet ortalamasının 16. ve 17. yüzyılda çok yüksek seviyede, sonraki yüzyıllarda düşmesinin, sadece servetlerin artan bir bölümünün kaçırılmasından kaynaklanmadığını, askeri sınıfın giderek gücünü yitirmesinin ve en zenginlerin artık başka toplumsal kesimlerden çıkmasının da bu sonuçta etkili olduğunu düşünüyoruz.

Kısacası, çalışmanın makro boyutunda ortaya çıkan ilk sonuçlar bizi daha önce umduğumuz noktaya getirmediler. Terekelerin ekonominin uzun dönemli eğilimlerini ortaya çıkarılması amacıyla kullanılma potansiyelinin sınırlı olduğunu gösterdi. Herhangi bir kentte belli bir dönemde ölen insan sayısı, aynı dönemde aynı yerde kayıtlara geçen tereke sayısını karşılaştırdığımızda, terekelerin toplam ölümlere oranı pek çok kez yüzde 10'un altında kalmaktadır. Bu durumda ortalama ve medyanlara bakarak genel eğilimler hakkında iddialı şeyler söylemek kolay olmayacaktır.

Mikro Amaçlı Çalışma

Araştırmamızın bir diğer amacı da Osmanlı zenginlerinin servetlerini nasıl kullandıklarını incelemektir. Bu amaçla tereke kayıtlarını yine 40 yıllık aralıklarla kullandık. Makro hedefli çalışmada beşte bir örneklemlerle ortalama ve medyanları izlerken, mikro hedefler için her zaman dilimi için en zengin yüzde 10 ve en zengin yüzde 5'lik kesimleri belirleyerek, bu kesimlerin servetlerini ayrıntılı olarak inceledik. Her dönem için en zengin yüzde 10 ve en zengin yüzde 5'e girebilmek için gereken değerleri açığa ya da kuruş olarak saptadıktan sonra, arşive geri dönerek bu büyüklükteki servetlerin dökümlerini çıkardık.

Örneğin, 1600-9 zaman diliminde İstanbul'da askeri sınıfın işlerine bakan Suriçi mahkemesi kayıtları incelendiğinde, en zengin yüzde 10'luk dilime girenlerin servetlerinin 150 bin akçenin üzerinde olduğu, en zengin yüzde 5'lik dilime girenlerin ise servetlerinin 270 bin akçenin üzerinde olduğu görülüyor. Bu kişiler arasında servetleri 1 milyon akçeyi aşanlar da bulunuyor. Bu kişilerin servetlerinin büyüklüğünü yaklaşık olarak bugünkü fiyatlarla da ifade etmek mümkün. Daha önceki projede İstanbul kenti için oluşturduğumuz tüketici fiyatları endeksi sayesinde, her zaman diliminde bir akçenin satın alım gücünün bugünün fiyatıyla kaç dolar ya da kaç Türk Lirası'na eşit olduğunu hesaplayabiliyoruz. Örneğin 1600-9 diliminde en büyük terekelerden birine sahip olan Cafer'in bir milyon akçelik servetinin bugünün fiyatlarıyla yaklaşık olarak 300 bin dolar olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, elimizdeki örneklem içinde 1680'li yılların en zengin kişisi olan Yusufun serveti ise 9 milyon 800 bin akçe mertebesinde. Bu miktar bugünün fiyatlarıyla 2 milyon dolara eşittir.

Çalışmanın bir sonraki aşamasında ise bu servetlerin nasıl kullanıldığını, hangi alanlara yatırıldığını belirlemeye yöneldik. Her tereke için toplam miktarın alt-küme arasındaki dağılımını hesapladık. Birinci alt-kümeyi ikamet edilen mekân çerçevesinde kalan ev eşyası, mücevher, köle ve ev olarak belirledik. Diğer evler ve arsalar, dükkân, çiftlik ve hayvanları ise "yatırım" alt-kümesi altında topladık. Üçüncü alt-küme ise nakit ve alacaklar oluşturuyor. En zengin yüzde 5 ve yüzde 10'luk terekeleri 1600-9 zaman diliminden başlayarak incelediğimizde, şu sonuçlara vardık :

Zenginler servetlerinin önemli bir kesimini ev ve evleriyle ilgili alanlara harcamışlardır. Ev eşyası, mücevher; köle ve içinde oturlan konuta yapılan harcamalar zaman içinde dalgalanmalar gösterse de en zenginlerin servetlerinin genellikle üçte birden daha büyük bir bölümünü kapsıyor. İkinci yüzde 5'lik kesimin bu alandaki harcamalarının oranının en yukarıdaki yüzde 5'lik kesimden daha yüksek olduğu dikkat çekiyor.

Yatırım başlığı altında toplanan, diğer gayrimenkul, dükkân, çiftlik ve hayvana harcanan bölüm ise yine yıldan yıla değişimle birlikte, servetlerin yaklaşık olarak yüzde 10'luk bölümünü kapsıyor. En zengin yüzde 5'lik ve ikinci yüzde 5'lik kesim arasında bu konuda da farklılık görülüyor: Örneğin 1600 yılında ilk yüzde 5'i oluşturan kesim servetlerinin beşte biri kadarını bu tür yatırımlara harcarken, ikinci yüzde 5'te bu oran sifra çok yakın. Dikkat çeken bir diğer eğilim de yatırım alanındaki harcamaların yıllar içinde önemli bir düşüş göstermesi. Askeri sınıf terekeleri içinde yatırım alanındaki harcamaların zaman içinde azalmasının bir nedeni, askeri sınıfın iktisadi ve toplumsal gücünü yitirmesi. Ancak bundan da önemli olarak, bu tür malların kadının önüne gelmeden mirasçılar tarafından paylaşıldığını ve bu eğilimin zaman içinde güçlenmiş olabileceğini düşünüyoruz.

Son ve belki de en önemli olarak, en zenginlerin servetleri içerisinde nakit (para-sikke olarak tutulan miktarlar) ve alacakların çok büyük bir yer tuttuğu, yine yıllar ve birinci ve ikinci yüzde 5'lik kesim itibarıyla değişimle birlikte, servetlerin genellikle yarısı kadar bir bölümünün nakit ve alacak olduğu görülüyor. Zenginlerin servetlerinin önemli bir bölümünü borç vererek işletmiş olmaları, İslamın faizi yasaklamasına karşın Osmanlı toplumunda çeşitli adlar altında faizle borç verme işinin çok yaygın olduğunu göstermekte. İslamın faiz yasağını ciddiye alıp da bütün likit pozisyonunu nakitte tutan ve hiç borç vermeyen zenginler var mı diye servetlere tek tek baktığımızda, bütün nakit varlığını sikkeler halinde tutan kişilerin sayılarının çok sınırlı kaldığı görülüyor.

Çalışmanın bu ikinci aşamasında en zenginlerin servetlerinin incelenmesi ile ortaya çıkarılan tabloyu şöyle özetlemek mümkün: Herkes servetinin bir kısmını ev, mücevher, köle, ev eşyası şeklinde tutuyor. İkincisi, en zenginler, gayrimenkul artı tarım ağırlıklı yatırımlara yöneliyorlar. Son olarak da gücü yeten hemen herkes servetinin geri kalan kısmını nakitle ve borç vererek değerlendiriyor. Bu sonuçlar aslında şaşırtıcı değildir, beklenenlerle uyum içindedir. Fabrikaların, büyük miktarda sanayi yatırımlarının olmadığı, yatırım enstrümanlarının henüz fazla gelişmemiş olduğu, tarım ağırlıklı bir ekonomide bundan daha farklı bir sonuç beklemek gerekir.

Sonuç olarak, servetler üzerine yaptığımız bu çalışmanın biri makro diğeri mikro olmak üzere iki boyutu vardır Bu aşamada makro sonuçları pek yararlı gözükmemekte; ancak mikro sonuçları bir hayli öğretici ve yararlı buluyoruz. Çalışmanın bu erken aşamasında pek çok metodolojik ve ampirik zorluklar ve eksikliklerle karşı karşıyayız. Ancak bu güçlüklerin bir bölümünün zaman içinde daha derinlemesine incelemelerle aşılabileceğini umuyorum. Önümüzdeki dönemde Osmanlı'nın zenginliğine, servetlerine sadece kendi içinde bakmakla yetinmemeli, aynı dönemdeki diğer toplumlarla karşılaştırmalar yapmaya cesaret etmeliyiz.